

MARTIN NOVÁK

BREŽNĚV A JEHO
ÉRA V KREMLU

Katì

**pražského
jara**

€

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

***Kati
pražského
jara***

*Karikatura Leonida Brežněva (Zdroj: LC-DIG-ppmsc-07952,
Library of Congress)*

MARTIN NOVÁK

***Katí
pražského
jara***

BREŽNĚV A JEHO ÉRA V KREMLU

**NAKLADATELSTVÍ
ÉPOCHA**

Copyright © Martin Novák, 2021

Photos © archiv autora, Finnish Heritage Agency, Gerald R. Ford Library, Library of Congress, Nationaal Archief, National Archives, Yale University, Wikimedia Commons, 2015, 2021

Cover © Karel Kárász, 2015, 2021

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Praha 2021

ISBN 978-80-278-0005-6 (print)

ISBN 978-80-278-1010-9 (ePub)

ISBN 978-80-278-1011-6 (mobi)

ISBN 978-80-278-1013-0 (pdf)

Obsah

Spiklenci proti nejvyššímu	7
Život kolem huti	22
Kolektivizace a čistky	33
Z Malé země do Prahy	45
Stalinova přízeň	57
Dobývání stepi	74
Protistranická skupina	86
Sovětský člověk potřebuje klid	102
Vězení, tábory, vyhnanství, psychiatrické léčebny	125
Stabilita kádru	144
Poprava pražského jara	151
Soud v Kremlu	180
Atentátník se spletl o jeden vůz	202
Rudý nepřítel	205
Umělci na útěku	213
Od série století k tragédii v Lužnicích	221
Tenkrát na Západě	227

Sběratelé řádů a funkcí	261
Afghánská jáma	271
Na polské hraně	289
Doba okázalých pohřbů	298
Přílohy	313
Důležité postavy brežněvovského režimu	313
Slovníček některých pojmů	323
Některé vtipy, které na téma Leonid Brežněv a jeho svět kolovaly mezi lidmi v Sovětském svazu	327
Výběr z pramenů a literatury	330
Archivy	330
Média	330
Fotografie	331
Literatura	331

Spiklenci proti nejvyššímu

V polovině října už je v Moskvě sychravo a nevlídno, takže kdo má možnost vzít si v tomto čase dovolenou a peníze pro něj nejsou problém, uvažuje o přesunu někam, kde je ještě teplo. Za sovětských časů si státní hodnostáři a důležití členové komunistické strany jezdili oddechnout do některých míst v zemích, které spadaly do sovětské sféry vlivu, nebo zamířili do proslulých letovisek na pobřeží Černého moře.

Tak tomu bylo i v říjnu 1964. Manželka prvního tajemníka strany a předsedy vlády Nikity Chruščova si vyjela do Karlových varů. Její manžel chtěl původně odpočívat na Krymu, ale když zjistil, že se tam počasí zhoršilo, zvolil vládní vilu u pláže na Picundě v severozápadní Gruzii. Chtěl mít klid a čas promyslet si další plány na listopadové zasedání Ústředního výboru KSSS. Společnost mu dělal jeho služebně nejstarší kolega ve stranickém politbyru a zároveň náměstek předsedy vlády Anastas Mikojan. Veterán, jehož politická kariéra začala stejně jako Chruščovova hluboko ve stalinské éře.

K večeru 12. října 1964 zazvonil u Chruščova telefon. Aparát byl napojen na chráněnou vysokofrekvenční síť, jejíž provoz zajišťovala tajná policie KGB a používat ji mohlo jen několik vyvolených funkcionářů a pracovníků bezpečnostních složek – aby měli volající jistotu, že je nikdo neodposlouchává. Na druhém konci hovoru byla Moskva, Leonid Brežněv. Člen

politbyra a od roku 1960 předseda prezídia Nejvyššího sovětu, formálně tedy hlava státu. „Potřebovali bychom, abyste přijel do Moskvy. Máme tady řadu otázek, týkajících se vašeho plánu na reorganizaci zemědělství, a bez vás je nemůžeme řešit,“ řekl Brežněv. Podle svědectví Mikojana se Chruščov, jak pro něj bylo v posledním období jeho vlády typické, začal rozčilovat. „A co tam děláte? Hrabete se rukama v zadku? Nejsem v Moskvě pár dní a vy už tam nejste schopní řešit nějaký zasraný problém!“ „Všichni jsme tady shromáždění. Bez vás to nejde. Prosíme,“ trval na svém Brežněv. „Popřemyslím, ještě zavolám,“ uzavřel rozhovor první tajemník. Později zavolal, že tedy dobře, na druhý den přiletí do Moskvy. Kolem poledne 13. října letoun s Chruščovem a Mikojanem přistál na letišti Vnukovo. Na ploše je však nevítal tradiční zástup funkcionářů, ale jen ředitel KGB Vladimír Semičastnyj. „Kde jsou všichni?“ zeptal se ho Chruščov. „V Kremlu,“ oznámil stručně dotázaný. „Už obědvali?“ „Myslím, že ne. Čekají na vás.“

V Kremlu zasedalo plénum Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu (ÚV KSSS). Právo zúčastnit se ho měli členové politbyra (tehdy se toto uskupení stranických špiček, majících rozhodující pravomoci, nazývalo prezídium ÚV) a tajemníci ústředního výboru. Když vůdce dorazil do sálu a zaujal místo v křesle, dotázal se, kdo bude hovořit a o jakém problému. Podle pamětníků zavládlo na chvíli ticho. Úplné ticho. Pak se zvedl Brežněv a přistoupil k mikrofonu. A začal projev, o kterém dodnes není jasné, zda Chruščova zcela zaskočil, nebo zda ho možná přece jen trochu očekával. Každopádně projev nebyl o zemědělství, ale o Chruščovovi samotném.

Psaly se první vteřiny a minuty převratu, ve kterém se většina politbyra postavila svému nadřízenému na odpor a rozhodla se, že ho co nejrychleji, utajeně a pokud možno nenásilně odstaví

od moci. Brežněv hovořil několik minut o tom, jak se Chruščov zpronevřuje zásadám kolektivního vedení strany a státu, jak s ním není možná diskuse ani komunikace, jak si buduje vlastní kult osobnosti, jak jeho některá rozhodnutí v zemi vyvolávají pochybnosti a nejistotu. Jak některé jeho kroky lidé nepřijímají a ztrácejí důvěru ve vedení.

První tajemník se pokusil v reakci o protiútok. Řekl, že se možná dopustil některých chyb, ale nikdy mu nikdo nic neřekl a všichni ho vždy podporovali. A je prý plně oddán straně a lidu, přes všechny své nedostatky. Pak ale v kritice pokračovali další. Slovo si vzal Petro Šelest, první tajemník strany na Ukrajině. Tedy vlivný muž, poněvadž Ukrajina měla výsadní postavení a sám Chruščov tam v minulosti působil. „Mnohokrát jsme poslouchali my vás, teď poslouchejte vy nás,“ prohlásil. A další a další členové politbyra opakovali obvinění na Chruščovovu adresu. Nebylo pochyb, že žádají jeho hlavu. Tedy ne popravu, od Stalinovy smrti už uplynulo jedenáct let a poměry se přece jen změnily, ale odchod do penze.

První část jednání skončila až večer, pokračovat se mělo druhý den. Chruščov odjel sklesle do své moskevské rezidence, kde mu Semičastnyj, jeden ze spoluorganizátorů puče, pro jistotu odpojl telefon. Aby ho nenapadlo obvolávat své souvěrce v jednotlivých republikách nebo z Ústředního výboru KSSS. Co přesně prožíval Chruščov onu noc, to věděl jen on sám, ale na druhý den přišel na jednání nejvyššího vedení strany (politbyra) už jako poražený. Rozhodl se, že nebude klást odpor a odejde. Oficiálně požádá o uvolnění z funkce ze zdravotních důvodů. S projevem znovu vystoupil Brežněv a ještě konkrétněji rozvinul kritiku z předcházejícího dne.

„Milujete moc, věříte ve vlastní neomylnost, dopustil jste vznik kultu vaší osobnosti. Rozhlas, televize a film sloužily tomuto

kultu. Líbilo se vám dávat instrukce všem ve všech otázkách, přičemž je jasné, že jeden člověk se nemůže orientovat v tolika věcech. V tom je základ všech chyb...“ S tvrdou kritikou poté vystoupili další funkcionáři. Jediný, kdo se Chruščovovi pokusil hájit, byl Mikojan. Navrhl, aby Chruščov ještě nějakou dobu zůstal alespoň předsedou vlády, ale to ostatní odmítli. „Žádná polovičatá řešení,“ řekl místopředseda vlády Alexej Kosygin, který měl v posledních měsících s premiérem velké spory. Pak padl návrh, aby plénum ústředního výboru schválilo Chruščovovu rezignaci. Jednomyslně schváleno.

Slovo ještě dostal Chruščov, definitivně naposledy. Oznámil, že se nebude bránit a odejde, ani už nepromluví na plénu. Plakal. „Všechno, k čemu nyní dochází, je vítězstvím strany.

*Říjen 1964, Chruščov s Brežněvem na tribuně Leninova mauzolea.
Chruščovova éra končí...*

Odejdu a nebudu se s vámi rvát, vždyť ideologie a cíle máme společné,“ pronesl odcházející vůdce ve svém posledním projevu. Ze všeho, co mu vytýkali, se mu ale nejvíc nelíbilo právě obvinění z budování nového kultu osobnosti. Chruščov byl hrdý na to, že odsoudil Stalina a považoval za jedno z největších pozitiv své vlády, že strach a krutost stalinské epochy v Sovětském svazu pominuly. „Nechávám se tady od vás pomazávat hovnoma, ale vy říkáte, že to je kult osobnosti?!“ rozčílil se naposledy. Z ústředního výboru zazněly výzvy, aby byl Chruščov postaven před soud, ale Brežněv to odmítl. Poslal svého předchůdce jen do důchodu, ne do vězení.

Bývalý předseda československé vlády a v onom roce 1964 ministr vnitra Lubomír Štrougal v rozhovoru vedeném pro tuto knihu řekl, že v Praze o ničem dopředu nevěděli. „Vůbec jsme netušili, že se něco chystá. My jsme si o Chruščovovi mysleli dobré i špatné. Byl tady krátce předtím. V projevu na Staroměstském náměstí, když byl v Praze u příležitosti sjezdu strany, agitoval za kukuřici. Za pěstování kukuřice. Bydlel na Pražském hradě v patře, kde úřadoval prezident Antonín Novotný. Jako ministr vnitra jsem často byl kolem Chruščova. Slyšel jsem jeho výbuchy vzteku. Řval na své lidi: ‚To je svinstvo, co to je, kde to je.‘ Byl živelný a byla tím poznamenána jeho politika i jeho úsilí o změny. On se snažil pořád o nějaké změny. Rozděлил stranické řízení na průmysl a zemědělství, byl to strašný rozvrat.“

Kdo byli ti, kteří se rozhodli svrhnout prvního muže strany a státu, kterému většina z nich vděčila za svoji kariéru? Vedle Brežněva patřilo k neaktivnějšímu jádru několik osob. Tajemník ÚV KSSS a bývalý první tajemník strany na Ukrajině Nikolaj Podgornyj. První ukrajinský tajemník Petro Šelest. Místopředseda vlády Alexej Kosygin. Bývalý šéf KGB a tajemník

Chruščov byl přímo posedlý pěstováním kukuřice. Přezdívalo se mu „kukuruzník“ a jeho zaměření na tuto plodinu se stalo terčem mnoha vtipů.

ústředního výboru Alexandr Šelepin. Tehdejší ředitel KGB Vladimír Semičastnyj. První tajemník moskevského městského výboru strany Nikolaj Jegoryčev. Hlavní stranický ideolog a tajemník pro otázky propagandy Michail Suslov, člen politbyra ještě z dob Stalina, se k odpůrcům přidal až na poslední chvíli. Spiklenci mu o plánovaném převratu dlouho neřekli, protože se báli, že nebude souhlasit, a on skutečně váhal. Armáda byla potichu na straně rebelů. Ministr obrany Rodion Malinovskij před pučem na dotaz Šelepina řekl, že „armáda nebude vstupovat do vnitrostranických sporů“, což znamenalo, že nepodnikne nic na Chruščovovu obranu.

Pučisté svůj plán chystali několik měsíců. Shodovali se v tom, že Chruščovovy aktivity jak v ekonomice, tak v zahraniční politice jsou čím dál horší a čím později odejde, tím hůře se budou chyby napravovat. Vyčítali mu například nápad vytvořit nové

úřady, které by měly celostátně řídit úrodu a zásobování trhu jedním produktem. Například obilím, masem nebo bramborami. Nelíbily se jim jeho plány na pravidelné personální obměny ve stranických orgánech nebo rozdělení oblastních výborů KSSS na dvě části, z nichž jedna by se zabývala zemědělstvím a druhá průmyslem. Kritizovali ho i za karibskou krizi z roku 1962, za pokus trvale umístit sovětské rakety na Kubě. Málem to skončilo válkou se Spojenými státy, ale výsledkem přitom byla diplomatická porážka Sovětského svazu.

Petro Šelest ve svých pamětech napsal, že Brežněv se na něj obrátil s plánem svržení Chruščova už v únoru 1964. „Jak se ti pracuje s Chruščovem?“ ptal se nad sklenkami koňaku. „Ale, normálně. Občas nadává, ale co se dá dělat,“ odvětil Šelest. Brežněv pokračoval, že už s ním není možné dělat, nikoho neposlouchá, každému nadává. „Tak za ním běžte a řekněte mu to,“ navrhl Ukrajinec. „Ty ho neznáš, všechny nás vyhodí. V otevřený rozhovor nevěřím. Kdo mu něco řekne jako první, bude muset jako první odejít z politbyra,“ opáčil Brežněv.

Převrat by nebyl možný bez souhlasu a účasti KGB. Tehdy jí šéfoval rovněž Ukrajinec, teprve čtyřicetiletý Vladimír Semičastnyj. Pod ochranou Chruščova udělal rychlou kariéru v Komsomolu, mládežnické komunistické organizaci, která byla sovětskou obdobou Československého svazu mládeže (ČSM) a později Socialistického svazu mládeže (SSM). Už v mladém věku vystoupal velmi vysoko. O tom, jak to v roce 1964 bylo, vypověděl až čtvrtstoletí poté, na konci osmdesátých let za vlády Michaila Gorbačova, kdy jako jeden z mála aktérů spiknutí ještě žil. „Po nějakém jednání si mě Brežněv zavolal, nikdo tam nebyl a nikdo neposlouchal. Rovnou se mě zeptal, co bych řekl na sesazení Chruščova. Odpověděl jsem: ‚Příznivě.‘ ‚Takže nás KGB podpoří?‘ ‚Jednoznačně.‘“

Semičastnyj po příletu Chruščova do Moskvy 13. října 1964 vyměnil u jeho rezidence i v Kremlu ochranku. Nahradil ji lidmi, kteří měli příkaz prvního tajemníka izolovat, kdyby se o něco pokusil. Zároveň Semičastnyj Brežněva varoval, aby se s pučem neotálelo, protože čím déle trvají přípravy, tím větší je pravděpodobnost, že spiknutí bude odhaleno. „Budeme-li dlouho váhat, dostanu od Chruščova příkaz vás všechny zatknout. A budu-li mít takový příkaz, pak vás budu muset zatknout,“ řekl Brežněvovi bez obalu.

Důležitou úlohu sehrál i další z mladších tajemníků ÚV KSSS, Alexandr Šelepín. Vedl KGB před Semičastným a stejně jako on udělal rychlou kariéru v Komsomolu. Na stranu spiklenců získal řadu lidí v aparátu strany, zatímco Brežněv a Podgornyj zpracovávali hlavně první tajemníky svazových republik. Většina zúčastněných se shoduje v tom, že Brežněva lze označit za hlavu celé akce, ale nebyl jí zcela dobrovolně a do poslední chvíle se bál. „Byl nervózní, potil se, neustále přecházel z místa na místo a nechtěl brát telefon,“ vypověděl později Semičastnyj. V jednu chvíli podle něj Brežněv prohodil: „Nikita nás všechny zabije!“

První moskevský tajemník strany Jegoryčev vyprávěl o scéně, jejímž svědkem byl pouze on. Mezi čtyřma očima se Brežněv skoro rozbřečel a začal panikařit. Že prý Nikita všechno ví a špatně to skončí. „Pokoušel jsem se ho uklidnit, že už je jiná doba, ne stalinská,“ řekl Jegoryčev. Ale Brežněv prý jen neustále opakoval: „Ty ho neznáš, ty ho neznáš!“ Nakonec Jegoryčev doprovodil Brežněva do koupelny, kde si hlavní strážce převratu umyl tvář a trochu se uklidnil. Jegoryčev byl tři roky poté z postu prvního moskevského tajemníka odvolán. Přičítal to tomu, že Brežněv si nepřál mít „nahore“ člověka, který ho kdysi viděl v takovém stavu.

Ve světě, a to dokonce i tam, kde vládli komunisté, o Brežněvovi nebylo až tak moc informací. Málokdo počítal s tím, že by se někdy stal skutečným vládcem. Ani tehdejší československé vedení. „Vtip byl v tom, že vybrali Brežněva. U nás ho v té době nikdo neznal. Já byl ještě ministrem vnitra, každý z nás pátral, kdo to je, co to je, kde ho vzali. Věděli jsme, že tady byl na nějakém sjezdu a vedl delegaci, kdysi. Věděli jsme, že to je člověk, který neoplývá nějakým darem rozebírat problémy bez papíru. Při jednání jen četl, co měl napsáno. Poradce mu něco podstrčil a četl to. Měli jsme například informace o tom, jak jedná. Zazvoní, zavolá si jednoho z poradců, aby mu přinesl cigaretu, zapálil, strčil to do násadky a podal mu to a odešel. V Rusku to je znak carského vznešeného nadutého chování. Mně se tento jeho charakteristický jev pak objevoval pořád,“ vzpomíná Lubomír Štrougal.

Za kouření se Brežněv nikdy nestyděl a nebránil se fotografiím s cigaretou, což se však v jeho pozdějším věku změnilo.

U nás i ve světě je zakořeněn mýtus, že Brežněv se dostal do čela víceméně náhodou. Protože byl kompromisem, který žádné frakci nebo zájmové skupině nevadil. Protože nikdo nepočítal, že tam bude dlouho, a nikdo nechtěl, aby stranu vedl znovu člověk, který si vytvoří vlastní kult a propadne představě, že všemu rozumí nejlépe. Takový obraz ale příliš neodpovídá skutečnosti z října 1964. Fakta spíše hovoří pro to, že Brežněv byl zřejmě hlavní osobností převratu a z tehdejšího sovětského vedení nakonec jediný, kdo připadal v úvahu na nejvyšší funkci.

Alespoň to tak vypadá při pohledu na ostatní muže, kteří si mohli dělat naději na nástupnictví po Chruščovovi. Michail Suslov byl stranickým šéfem přes ideologii a také vrchním cenzorem v celém SSSR. Sám sebe pasoval do role strážce leninského odkazu. Znal nazpaměť možná stovky citátů z Leninových knih a článků. Ve své pracovně měl neustále na stole zápisník s citacemi z Lenina a příležitostně si je vyhledával, aby je použil jako argumenty při nějaké debatě. Tato role mu seděla a na nejvyšší funkci ve straně neaspiroval.

Nikolaj Podgornij byl tajemníkem ústředního výboru poměrně krátkou dobu, předtím byl šéfem strany na Ukrajině. Teoreticky patřil k úzkému okruhu lidí, kteří se mohli ucházet o trůn, ale Podgornij sám i v soukromých rozhovorech podporoval Brežněva s tím, že má víc zkušeností. Místopředseda vlády Alexej Kosygin strávil většinu politické kariéry ve vládě a v ministerských křeslech. Nepracoval ve stranickém aparátu ani v některé ze svazových republik, takže ani on nepřicházel v úvahu. Šéf KGB Vladimir Semičastnyj a jeho předchůdce Alexandr Šelepín byli ještě relativně mladí, oba čerství čtyřicátníci. Navíc přecházet z bezpečnostních struktur do čela strany tehdy nebylo zvykem a někteří starší členové politbyra včetně

Brežněva cítili v Šelepinovi příliš ambiciózního a nebezpečného rivala.

První tajemník leningradského výboru Frol Kozlov byl dlouho chráněncem Chruščova. Část vedení mu zazlívala, že během kubánské krize v roce 1962 Chruščova ponoukal, aby zasadil Američanům tvrdý úder, a pod vlivem alkoholu křičel „držíme pistoli u spánku Američanů“. A také měl už tehdy problémy s nemocným srdcem. Anastas Mikojan byl nepřijatelný, protože do poslední chvíle Chruščova hájil. Další členové politbyra, jako Dmitrij Poljanskij nebo Gennadij Voronov, vůbec neměli ambice drát se na první místo. V tomto světle je tedy volba Brežněva celkem jasnou záležitostí, zvláště když se dotčený svému zvolení nebránil. A tak na plénu ÚV (tedy společném zasedání sekretariátu a politbyra) proběhla volba jednomyslně.

Známý český novinář a bývalý zpravodaj Československého rozhlasu Jan Petránek zažil říjnový převrat roku 1964 přímo v Moskvě. Podle jeho informací Brežněv neustále váhal. Svědčil o tom fakt, že na začátku druhého říjnového týdne odletěl na návštěvu Německé demokratické republiky a neustále tam svůj pobyt protahoval, například se tam zúčastnil honu. Podle Petránka sehrál velmi důležitou roli Suslov. „Byl jsem tehdy spolu s několika dalšími novináři na moskevském letišti Vnukovo, když přilétal Brežněv z východního Berlína. Byla už tma, velká zima, začínalo sněžit. Viděl jsem, jak mu u schůdek pod letadlem dal Suslov ruce na ramena a nešli do auta ani nějakého salónku, ale asi dvacet minut stáli oba v tom mrazu na letištní ploše. Měli prostě strach z toho, že by je někdo mohl odposlechnout a něco na poslední chvíli pokazit,“ vzpomíná Jan Petránek.

Brežněv se udržel u moci v Kremlu a v sídle sekretariátu ÚV KSSS na Starém náměstí v Moskvě celých osmnáct let. S jeho jménem je spojeno například ukončení veřejné kritiky Stalina,

hospodářská stagnace v sedmdesátých letech, masivní a zároveň neefektivní investice do zemědělství. Politika uvolňování napětí se Spojenými státy a poté naopak éra vyostřené konfrontace a enormního nárůstu výdajů na zbrojení. Tvrdé potlačování disidentů a opozice, včetně zavírání kritiků režimu do psychiatrických léčeben nebo násilného zbavování lidí sovětského občanství a jejich vyhošťování do zahraničí. Pěstování kultu Velké vlastenecké války, rituální vojenské a prvomájové přehlídky na Rudém náměstí, mnohahodinové projevy na stranických sjezdech. Setrvávání příslušníků stranické nomenklatury a státní byrokracie na svých místech po mnoho let. A v neposlední řadě

*Bývalé sídlo Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu na Starém náměstí v Moskvě. Brežněv zde měl kancelář ve čtvrtém patře.
(Zdroj: archiv autora)*

nepřeberné množství vtipů, které tehdy na téma Brežněv a jeho vláda po Sovětském svazu kolovaly.

Pro Čechy a Slováky je jméno bývalého generálního tajemníka samozřejmě navždy spojeno s invází armád Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968. Ta mu zajistila trvalé členství ve skupině Čechy nejméně oblíbených zahraničních státníků. Politiků, kteří v dějinách rozhodli o vpádu cizích armád do českých zemí, zas tak mnoho nebylo. Horšího hodnocení než Brežněvovi se v tomto ohledu v českých zemích dostává jen Adolfu Hitlerovi, možná také pobělohorskému císaři Ferdinandu II. Já sám pocházím z generace, která vyrůstala v období normalizace po roce 1968 a pro kterou Brežněv znamenal důvěrně známou tvář z televize, novin a plakátů a v neposlední řadě z mnoha vtipů. V paměti nepochybně mnohým mým vrstevníkům utkvěly Brežněvovy polibky se státníky spřátelených zemí na letištích nebo jeho pohřeb, kdy rádio a televize přestaly normálně vysílat a odevšad se linuly jen smuteční písně a smuteční zpravodajství.

V samotném Sovětském svazu se na Brežněvovu éru snesla kritika v letech Gorbačovovy perestrojky, kdy byl označován za jednoho z hlavních viníků hospodářského, a vůbec celkového úpadku SSSR. Jeho dobu nazvali „stagnace“ (rusky „zastoj“). Pak však přišel rozpad impéria a první těžké roky samostatnosti nástupnických republik, které přinesly chaos, nejistotu, strmý hospodářský propad a mnoho lidí připravily o veškeré, byť třeba nevelké úspory. Někteří pamětníci v Rusku i jinde tak zpětně vzpomínají na brežněvovské období možná s úsměvem, ale také s jistou nostalgií.

Při svých cestách po bývalém Sovětském svazu jsem podobná hodnocení zažil několikrát. V ázerbájdžánském Baku, díky ropnému boomu plném luxusních restaurací, pětihvězdičkových

hotelů a obchodů se značkovým zbožím, si mně důchodce v parku stěžoval na nerovnost v této kavkazské republice. Z důchodu prý má sotva na živobytí, zatímco přepychu za příjmy z těžby ropy si užívá jen pár vyvolených. „Za Brežněva to bylo jiné. Měli jsme práci a důchodci dostávali slušnou penzi. Ne jako dnes my,“ povídal trpce. Mimochodem, současným ázerbájdžánským prezidentem je Ilham Alijev, syn někdejšího Brežněvova oblíbence a tehdejšího prvního tajemníka strany v Baku Hejdara Alijeva. V Kaliningradu jsem v prodejně lístků u vchodu do opravené luteránské katedrály, kde je pohřben Immanuel Kant, potkal ženu vzpomínající, jak kdysi jezdila do Karlových Varů. „To bylo za Brežněva, to jsme mohli jezdit. Dnes bych si to už dovolit nemohla,“ povídá. V Sokolovu, nedaleko hrobu Otakara Jaroše a dalších vojáků 1. čs. samostatného polního praporu, kteří v březnu 1943 padli v bojích o tuto vesnici, zase starší dáma před kostelem vzpomínala na časy kolektivního zemědělství za Brežněva. „Neměli jsme toho tehdy moc, ale pracovali jsme a družstva fungovala. Dnes každý z vesnic odchází, protože tady není co dělat a z čeho žít.“

Ankety a průzkumy o tom, kterého politika ze své minulosti si národ váží, je třeba brát vždy trochu s rezervou. Ale nebudu daleko od pravdy, když napíšu, že Brežněv se v Rusku těší větší popularitě než Gorbačov nebo Boris Jelcin, jeho nástupci. Ani v ostatních bývalých republikách SSSR by zřejmě ve srovnání s jinými vládci nedopadl špatně. V mnohaletém odstupu se roky 1964–1985 do nástupu Gorbačova jeví mnoha lidem jako období stability bez velkých otřesů a drsné chudoby, ve které jde člověku o samotné přežití. A to jak ve srovnání s dobou po rozpadu Sovětského svazu, tak i s Brežněvovými předchůdci – Chruščovem nebo Stalinem.

Ruský publicista Andrej Burovskij je autorem knihy s výmluvným názvem *Ať žije stagnace!* (Da zdravstvujet zastoj!) Je plná nepřesností a zkreslení, brežněvovské vedení nekriticky obhajuje, ale Burovskij zároveň tvrdí to, co by asi řada sovětských pamětníků podepsala: „V době vlády Leonida Iljiče Brežněva se poprvé v naší historii podařilo dosyta nakrmit, obléci, léčit a dát vzdělání ne pouze hrstce vyvolených, ale všem. V této době jsme výrazně postoupili při dobývání vesmíru, ve vědě a technice, Spojeným státům jsme dělali problémy po celém světě. A to máme nazývat stagnací?“

Brežněv, Andropov, Kosygin, Suslov, Gromyko, Grečko a další mocní této doby hráli nepochybně význačnou roli i v moderních dějinách Československa a Evropy. Je proto s podivem, že historikové i autoři literatury faktu jim věnují jen málo pozornosti. V češtině žádná biografie těchto politiků dosud nevyšla, velmi skoupá je i nabídka ve francouzštině či angličtině. A div se světě, dokonce i v ruštině. Když dnes přijdete do velkých knihkupectví v Moskvě, Petrohradě či dalších městech, v sekci historie najdete haldu knih o Stalinovi, slušnou nabídku o Putinovi, Jelcinovi, Gorbačovovi i Leninovi. Obvykle objevíte něco i o Chruščovovi. Ale musíte mít štěstí, abyste našli práci o Brežněvovi a lidech kolem něj.

Tato kniha se snaží zachytit nejdůležitější a nejzajímavější okamžiky Brežněvovy epochy, do které započítávám i jeho dva nástupce, Andropova a Černěnka. Epochy, k jejímž hlavním událostem patří i pražské jaro a jeho „poprava“, řízená a provedená z Moskvy.

Život kolem huti

Mezi masivními budovami, postavenými v době stalinské poválečné rekonstrukce na přelomu čtyřicátých a padesátých let, stojí v Minsku na břehu řeky Svislač malý domek, který jako by tam vůbec nepatřil. Přízemní, dřevěný, natřený na zeleno, s oplocenou zahrádkou a malou vstupní brankou. Je to jedna z mála památek, která se ve druhé světové válce zdevastované běloruské metropoli zachovala. Uvnitř je malé muzeum, plné fotografií revolucionářů s plnovousy a brýlemi, nábytek z konce 19. století, samovar, nádobí, krb. Moc lidí tam dnes už nechodí, spíš jen školní výpravy a občas nějaký cizinec, pro kterého je to zajímavá kuriozita. V tomto maličkém dřevěném baráčku, který stál kdysi o několik desítek metrů dál od řeky a později ho museli přemístit kvůli nové zástavbě, se zrodila v roce 1898 první marxistická strana na území ruské říše. Dne 13. března se tu sešlo několik delegátů ruské sociálnědemokratické dělnické strany na jejím prvním sjezdu. Tady začala cesta levicových vizionářů k novému uspořádání poměrů v Rusku a v jeho okolí. Lenina bolševická organizace jako taková vznikla o pět let později.

V jedné místnosti tohoto minimuzea se nacházejí fotografie takzvaných významných osobností, které památné prostory navštívily. Je to bizarní směsice, neboť tam visí například Fidel Castro, jakýsi odborářský boss odněkud z Afriky, delegace z Mongolska nebo bývalý československý prezident Antonín Novotný,

který sem zavítal a nechal se tu s rozesmátou tváří vyfotografovat někdy v polovině šedesátých let. Dobové zápisy, časopisy, letáky a různá revoluční provolání ve druhém, zajímavějším pokoji, tady navozují vzrušenou atmosféru carského Ruska z konce devatenáctého a začátku dvacátého století. Atmosféru touhy po změně poměrů ve stojatých vodách monarchie. Atmosféru velkých očekávání, spojených s myšlenkami na vzpouru proti stávajícímu řádu, nepřijatelnému pro řadu tehdejších Rusů i dalších národů impéria. I atmosféru strachu z ochranky. Carovy politické policie, která slídila po všem, co zavánělo revolucí proti Bohem vyvolenému vládci Mikuláši II., sílící odpor ale nedokázal potlačit ani široký represivní aparát. Zaostalost a bída, kterou na venkově začátkem 20. století znásobilo období neúrody, vedly k protestům, stávkám a atentátům. Prestiž cara Mikuláše II., muže s průměrnou inteligencí a postrádajícího politický instinkt k tomu, aby dokázal vládnout takové zemi, jakou bylo Rusko, stále více upadala. V roce 1902 revolucionář Lenin vydává svůj spis *Co dělat?*, kde se objevuje – zatím jen na papíře – strana stojící v čele revoluce a posléze vládnoucí jako předvoj dělnické třídy. O tři roky později se Mikulášův trůn zachvěl poprvé. Průvod nespokojených Petrohradanů k Zimnímu paláci 9. ledna 1905 zastavila policie střelbou. Zabila 130 lidí. Po incidentu, známém jako „krvavá neděle“, to ve velkých ruských městech vřelo. Lidé nejruznějších vrstev žádali změny, všude se to hemžilo stávkami, peticemi. Některé národy žijící v Rusku volaly po svobodě, hlavně Poláci. Car všechny hrozby ještě odvrátil Říjnovým manifestem, kterým povolil existenci dумы, parlamentního shromáždění. Válka s Japonskem na Dálném východě skončila pro jeho armádu jednoznačnou porážkou. Rusové mohli mluvit o štěstí, že podmínky mírové smlouvy uzavřené v září 1905 v americkém Portsmouthu pro ně byly poměrně milosrdné. Ke koloritu této

převratné doby patřil také kult Grigorije Rasputina. Samozvaného sibiřského kazatele, který si získal náklonnost carovy rodiny, zejména carevny Alexandry. Protože dokázal podivuhodnými schopnostmi tlumit a zastavovat krvácení Mikulášova syna a následníka trůnu Alexeje, od narození hemofilika. Opilec Rasputin, opředený mnoha legendami a mýty, získal u dvora velký vliv, což Mikulášovi kritici vydávali za další důkaz neschopnosti panovníka racionálně posuzovat situaci v zemi. Rok 1906 byl přelomový. V dubnu se poprvé sešel parlament a v červenci car v jedné ze svých lepších chviliek jmenoval premiérem Pjotra Stolypina. Ten vyhlásil výjimečný stav na většině území Ruska a politické násilí tvrdě trestal popravami nebo dlouholetým vězením. Nastartoval však zároveň hospodářský vzestup, prosadil zemědělské reformy a také nový vzdělávací systém, který v Rusku poprvé zavedl třístupňové školství (základní, střední a vysoké školy). Byl to také čas, kdy do Ruska přece jen nakoukla industriální revoluce. Stavěla se železnice, přibývalo oceláren, hutí, textilek, zbrojovek. V Baku u Kaspického moře už se pracovalo na plné obrátky na ropných vrtech, na čemž se tehdy podílel i slavný Alfred Nobel.

Regionem plným kouřících komínů, šachet a zpocených dělníků byla východní Ukrajina. V donbaské uhelné pánvi se rozjela těžba uhlí, o což se už v šedesátých letech devatenáctého století postaral britský magnát John Hughes. Počátky dnešního Doněcku jsou spojeny s ním, takže se dlouho jmenoval Juzovka. Jedna z největších hutí na Ukrajině existovala několik stovek kilometrů na západ od Doněcka. Byl to Petrovského závod ve třicetitisícovém městě Kamenskoje v jekatěrinoslavské gubernii.

A na konci tohoto na události bohatého roku 1906 se právě v Kamenském narodil jednomu ze zaměstnanců Petrovského závodu – Iljovi Brežněvovi – syn Leonid. Stalo se to 6. prosince.

Bolševici později, po revoluci, změnili kalendář, takže všechna data se posunula o třináct dní. Brežněv tak slavil své narozeniny vždy 19. prosince.

Kamenskoje ani Jekatěrinoslav na mapě Ukrajiny dávno nejsou. Vedle mnoha jiných měst se staly za Stalina obětí přejmenovávací mánie, která měla vygumovat veškerou minulost spojenou s předkomunistickou epochou. Jekatěrinoslav tak je od roku 1936 Dněpropetrovskem, podle místního bolševického vůdce z občanské války Vladimira Petrova. Kamenskoje je od téhož roku Dněprodzeržinskem, v upomínku na Felixe Dzeržinského, zakladatele Čeky – plným názvem Všeruské mimořádné komise pro boj s kontrarevolucí a sabotážemi. Prvního represivního aparátu v bolševickém Rusku a později v Sovětském svazu, který měl od prosince 1917 za úkol všemi dostupnými metodami likvidovat odpor proti novému režimu. To vše dle instrukcí Lenina, který vždy tvrdil, že bez teroru a násilí revoluce natrvalo zvítězit nemůže.

Dnes mají v tomto městě sochu jak Dzeržinskij, tak Brežněv. Busta s nápisem „Leonid Iljič Brežněv, rodák z Dněprodzeržinska, generální tajemník ÚV KSSS a hrdina pracujících celého světa“ stojí na hlavní Leninově třídě. Ta se táhne celým městem a končí u obrovské hutě, ve které kdysi Brežněvův otec i sám Brežněv pracovali. Stále existuje a patří k nejúspěšnějším podnikům na Ukrajině. Ani velká krize v roce 2008, která zavedla řadu ukrajinských oceláren a železáren na pokraj krachu, protože se potýkaly s poklesem poptávky, se jí příliš nedotkla.

Brežněv je jediným slavným rodákem tohoto města, a tak si ho tu stále považují. Když jsem Dněprodzeržinsk navštívil, pod bustou byly dvě řady čerstvých květin a skupina svatebčanů si přišla před dílo pořídit sváteční fotografii. Dněprodzeržinsk je velmi šedivé a zanedbané město i na ukrajinské poměry. Mezi

*Brežněvova busta na hlavní Leninově třídě v jeho rodném
Dněprodzeržinsku. (Zdroj: archiv autora)*

nekonečnými bloky klasických sovětských paneláků se pomalu po kolejích šinou stařícké a dávno přesluhující tramvaje ze smíchovské tatrovky. Huť se tyčí uprostřed města jako nějaký přerostlý organismus z jiné planety – a v tom se zřejmě od začátku dvacátého století mnoho nezměnilo. Život města se točí kolem ní. V roce 1906, kdy se tu Brežněv narodil, bylo živobyťí většiny obyvatel Kamenskoje spojené s touto továrnou. I jeho rodina bydlela v bytě, který patřil Petrovského závodu.

O životě malého a mladého Brežněva toho mnoho nevíme. Tedy ne mnoho, co můžeme považovat za ověřené z jiných zdrojů, než jsou vzpomínky samotného generálního tajemníka. Dochovaných svědectví je málo i z toho důvodu, že v dobách Sovětského svazu a Brežněvovy „největší slávy“ nebylo radno

*Hut v Dněprodzeržinsku, kde pracoval Brežněvův otec a pak i sám Brežněv.
(Zdroj: archiv autora)*

svěřovat se někomu se svědectvími a vzpomínkami, které by nejvyššímu představiteli strany a státu třeba nebyly milé. Jeho rodina ale nepatřila mezi vrstvy, které třely na Rusi nebo Ukrajině tu nejhorší bídu. Otec Ilja pocházel z malé vísky Brežněvo. Vesnice, která se nachází nedaleko Kurska, velmi blízko dnešní rusko-ukrajinské hranice, ovšem na ruské straně. Jeho žena a Brežněvova matka Natálie nikdy nepracovala, stejně tak jako později i Brežněvova manželka Viktoria. Do Kamenského se Ilja Brežněv, jako mnoho jiných mladých mužů té doby, přistěhoval za práci. Rodina byla pětičlenná. Po nejstarším Leonidovi se narodila v roce 1912 Věra a rok poté ještě druhý syn Jakov. Rodiče věřili v Boha a náleželi k ruské pravoslavné církvi. Brežněv sám uvedl, že se doma obvykle modlili před jídlem.

V devíti letech nastoupil Brežněv do klasického gymnázia, tvrdil, že dostat se tam bylo velmi těžké a při přijímacích zkouškách brali jednoho chlapce z patnácti. Jako u mnoha jiných událostech z Brežněvových mladých let, i zde ale narážíme na to, že o tom neexistují jiná svědectví než jeho samotného. Faktem je, že se na školu dostal a studoval tam. Doba ale klidnému studiu nepřála. O rok dříve, v létě 1914, vstoupilo Rusko do první světové války na straně Velké Británie, Francie a Srbska proti Německu a Rakousko-Uhersku. Do armády narukovaly miliony mužů, kteří pak chyběli zejména na vesnicích. Zbrojní průmysl a veškerá výroba pro válečné potřeby se staly prioritou. Vázlo zásobování měst obilím, jídla bylo málo a fronty na něj dlouhé. Do armády narukovalo kolem patnácti milionů rolníků. Ta ovšem brzy utrpěla na frontě těžké ztráty, dezerce nabývaly obřích rozměrů a bojová morálka byla minimálně od konce roku 1915 velmi špatná.

Mikuláš II. čím dál častěji pobýval ve svém hlavním stanu v Mogilevu (městě v současném východním Bělorusku). Začátek roku 1917 byl i začátkem jeho konce. Dne 22. února se vzbouřila a zahájila stávkou Putilovovská zbrojovka, pak se přidaly další podniky v Petrohradě. Zanedlouho stávkoval téměř celý Petrohrad a další města. Lidé zapalovali policejní služebny, život byl ochromen, nefungovala například doprava ve městech. Vojáci a policisté, posaní revoltu potlačit a rozstřílet, rozkazy odmítli. Pod tlakem ze všech stran car abdikoval 2. března ve vlaku, kterým se přepravoval z Mogileva do Petrohradu. Dynastie Romanovců po třech stoletích přestala vládnout. Brežněv po letech vzpomínal, že v Kamenském přivítali lidé tuto novinu s nadšením. Objímali se na ulicích. Pro město a Ukrajinu vůbec ale začalo období zmatků.

Po carově abdikaci v březnu 1917 vyhlásila Prozatímní vláda cíle, které se ale bohužel pro Rusy i ostatní národy země vlastně

dodnes neuskutečnily. Patřily mezi ně svoboda slova, spolčování a shromažďování, právo na stávkou, vypsání svobodných voleb, odstranění náboženských, národnostních a sociálních diskriminací. Dne 16. dubna přijel vlakem do Petrohradu Lenin, který od počátku ostře vystupoval proti Prozatímní vládě a se skrytou podporou Německa prosazoval ukončení ruské účasti ve válce. Bolševici 7. listopadu 1917 provedli v Petrohradě převrat a později rozehnali nový parlament po volbách, ve kterých dostali jen pětadvacet procent hlasů. Zákonodárce rozehnali v souladu s Leninovým známým heslem, že „parlament je žvanírna“.

Rozhořela se občanská válka bílých proti rudým, další národy zanikající říše chtěly využít příležitosti a vytvořit své vlastní státy. Mezi nimi také Ukrajinci, ovšem v mocenském vakuu různé republiky zanikaly stejně rychle, jako vznikaly. Ukrajínští vlastenci vyhlásili v Kyjevě Ústřední radu, která v prohlášení deklarovala nárok Ukrajinců na „správu své půdy a svých životů“. Ačkoliv nešlo formálně o vyhlášení nezávislosti, prezidentem byl zvolen historik Michalo Hruševskij, autor monumentálních několikavazkových dějin Ukrajiny. Když se v Moskvě dostali k moci bolševici, neprodleně se rozhodli ovládnout celou Ukrajinu. Zaútočili na Kyjev, ukrajinský kabinet se dal na útěk vlaky směrem na severozápad. Chaos pokračoval i potom. Od března 1918 Kyjev kontrolovali Němci, pod jejichž dohledem vznikla další slabá ukrajinská vláda, ale ke konci roku, kdy skončila první světová válka, se odtud německé jednotky stáhly. V říjnu 1918 vznikla ve Lvově Ukrajinská národní republika, o což se zasloužili hlavně ukrajínští vojáci z rakousko-uherské armády. Během následujícího roku ale tento pokus udusilo Polsko. V Charkově na severovýchodě komunisté vyhlásili Ukrajinskou sovětskou republiku. Na východě a jihovýchodě měli bolševici a myšlenka společného státu s Rusy větší podporu než v Kyjevě a dále

na západ. To byl také důvod toho, proč ještě Lenin učinil hlavním městem sovětské Ukrajiny právě Charkov, a nikoliv Kyjev. Ovládnutí Ukrajiny rudými se pokoušela na jaře 1919 – a znovu o rok později – svými ofenzivami zabránit polská armáda pod vedením generála Josefa Pilsudského. Poláci nakonec anektovali západní část Ukrajiny.

Některé části této rozlehlé země v těch letech přechodně ovládala rudá či bílá vojska, někde moc prostě převzaly místní ozbrojené skupiny a vytvořily si svá malá „království“. Jekatěrinoslavskou gubernii, kde žil Brežněv, několik měsíců ovládala takzvaná „černá armáda“ – vojáci loajální místnímu vojevůdci Nestoru Machnovi. Tento Ukrajinec v sobě spojoval étos anarchisty a ukrajinského kozáka, propustil všechny trestance z věznic, jeho muži zabavovali potraviny z obchodů a pak je rozdávali. Machno původně sympatizoval s bolševiky, ale když viděl, jakým způsobem vládnou, rozešel se s nimi. Nakonec byl i on mezi těmi, kteří podlehli jejich přesile. Nakonec žil v exilu v Paříži, kde i zemřel. Válka bílých proti rudým si vyžádala na Ukrajině stejně jako v Rusku velké oběti, všechny armády se předháněly v krutostech. Na mnoha místech Ukrajiny vypukl hladomor, kterému celkem v letech 1917–1921 podlehly skoro dva miliony Ukrajinců.

Mírová konference ve Versailles roku 1919 dopadla pro ukrajinské hnutí za nezávislost katastrofou. Samostatný ukrajinský stát prosazovala z velmocí jen Velká Británie, zatímco Francie a Spojené státy americké byly proti. Západní oblasti Ukrajiny se rozdělily mezi Polsko (Halič a západní Volyň), Československo (Zakarpátí neboli Podkarpatská Rus) a Rumunsko (Bukovina). Střední a východní Ukrajinu nakonec během roku 1920 přece jen ovládli bolševici, takže její osudy zůstaly i nadále svázané s Moskvou a mělo to tak zůstat dalších sedmdesát let. Na území

Svazu sovětských socialistických republik, oficiálně pod tímto názvem vyhlášeného 30. prosince 1922, se tedy ocitla i Brežněvova rodina.

Kolem Brežněvovy národnosti a jeho národního cítění se vedly diskuse. Zda je Rus či Ukrajinec, zda se cítí být tím či oním. Narodil se na Ukrajině a je třeba říci, že jako mladý ukrajinsky uměl. Už ze třicátých let se zachovaly formuláře, které vyplnil ukrajinsky. Nicméně oba rodiče i jejich předci pocházeli z Ruska a doma se hovořilo rusky. Stalin ve třicátých letech zahájil velké tažení proti takzvanému ukrajinskému nacionalismu. Desetitisíce

Mladý Brežněv (stojící vlevo) na rodinné fotografii. Na dobu jeho dětství a mládí se dochovalo málo dokumentů a fotografií a možná ještě méně hodnověrných svědectví.

intelektuálů, stranických funkcionářů a dalších lidí to stálo život nebo mnoho let v gulazích. Bylo proto i bezpečnější hlásit se spíše k ruskému původu.

Východní Ukrajina byla od konce devatenáctého století společenstvím lidí mnoha národností, protože z celé ruské říše tam lidé přicházeli do dolů, hutí a oceláren za prací a nadějí na lepší život. V Kamenském žilo například kromě Rusů, Ukrajinců a židů také dost Poláků. Dokonce je tam polský katolický kostel, což je na východní Ukrajině rarita. Někteří lidé – zvláště přistěhovalci z druhé generace – se považovali současně za Rusy i Ukrajince nebo tento problém vlastně neřešili.

Podobně se k tomu stavěl i Brežněv, protože oficiální publikace vydávané za jeho života jeho etnický původ nijak nezdůrazňovaly. Ostatně u jeho předchůdce v čele SSSR Nikity Chruščova to bylo podobné. Narodil se v Rusku, ale velkou část života i stranické kariéry prožil rovněž na východní Ukrajině a také se prezentoval jako jakýsi Ruso-Ukrajinec.